

YUBİLEYLƏR

QÜDRƏT İSMAYILZADƏ

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINA YENİ TÖHFƏ

Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra onun sosial-iqtisadi inkişafında keyli irəliləyişlər baş vermiş, respublikamız regionun ən qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra keçən illər ərzində öz siyasi və iqtisadi potensialını möhkəmləndirmiş, elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafında bir sıra yeniliklərə imza atmışdır. Bu dövr ərzində Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın da siyasi-iqtisadi inkişafına, onun tarixinin yazılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Naxçıvan tarixinin öyrənilməsinin zəruriliyini vurğulayaraq demişdir:

“Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir, gözəl bir diyarıdır və Azərbaycan ərazisində ən qədim insan məskənlərindən biridir. Naxçıvanın tarixini tarixçilər müxtəlif cür deyirlər. Biri deyir onun üç min il tarixi var. Biri deyir, onun bizim eradan çox-çox əvvələ aid böyük tarixi var. Bu fərziyələrin hər birinin əsası var. Sadəcə, bizim tarixçilər, arxeoloqlar gərək bundan sonra Naxçıvanın tarixi haqqında daha da geniş axtarışlar aparsınlar və Naxçıvanın tarixini ətraflı yazıb hazırlasınlar”. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin direktiv xarakterli bu sözlərini əsas tutan Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibov 6 avqust 2012-ci il tarixdə “Naxçıvan tarixi” çoxcildliyinin hazırlanması və nəşr olunması haqqında sərəncam imzalamışdır. “Naxçıvan tarixi” çoxcildliyinin üç cildə hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu.

Artıq “Naxçıvan tarixi” çoxcildliyinin bütün cildləri nəşrdən çıxmışdır. İndiyədək Naxçıvanın qədim, orta əsr və müasir tarixi ilə bağlı onlarla monoqrafiya çap olunsada Naxçıvanın çoxəsrlik tarixinə dair ümumiləşdirici, çoxcildli kitab yazılmamışdı. Naxçıvan Muxtar respublika rəhbərliyinin və alimlərimizin gərgin zəhməti sayəsində hazırlanmış, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən iki min nüsxə ilə, nəfis tərtibatda çap olunmuş 452 səhifəlik (56,5 çap vərəqi həcmində) “Naxçıvan tarixi” kitabının birinci cildi giriş, yeddi fəsil, arxiv materialları və internet saytları da daxil olmaqla 450-yə yaxın istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, tarixin müxtəlif mərhələlərini əks etdirən, yeni faktlar əsasında hazırlanmış rəngli xəritələrdən ibarət olan kitab, tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələrinin, maddi-mədəniyyət nümunələrinin rəngli foto-şəkilləri ilə tamamlanır.

Hər üç cildin redaksiya heyəti tanınmış alimlərdən – AMEA-nın həqiqi üzvləri İ.M.Hacıyev, İ.Ə.Həbibbəyli, müxbir üzvlər Q.İ.Qədirzadə, V.B.Baxşəliyev və F.Y.Səfərlidən ibarətdir.

Birinci cildin “Giriş” hissəsində bölgənin tarixinə dair mövcud ədəbiyyat, tədqiqat işlərinin xülasəsi və bu sahədə görülmüş işlər barədə hərtərəfli məlumat verilmişdir. “Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti” adlanan bölümdə ərazinin relyefi, geoloji quruluşu, iqlimi, təbii yataqları, su tutumu və s. haqqında geniş təhlillər aparılır.

Kitabın I fəslində Naxçıvanın qədim dövr tarixi haqqında arxeoloji və yazılı mənbələr əsasında məlumat verilmiş, diyarın daş dövründən e.ə. IX əsrədək olan tarixi geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Bu fəsildə Naxçıvanda ibtidai-icma quruluşunun müxtəlif dövrlərini əhatə edən Qazma, Qara Zağa, Damlama mağaraları, Ovçular təpəsi, Sədərək, I Kültəpə, II Kültəpə, Qədim duz mədənləri, Gəmiqaya təsvirləri, Xələc, Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx, Sirab, Şortəpə, Maxta Kültəpəsi kimi qədim yaşayış yerləri, eyni zamanda Dizə, Qarabulaq, Plovdağ, Xomu nekropolları haqqında məlumat verilmişdir. Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin formalaşması Orta Tunc dövründə sosial- iqtisadi inkişafın nəticəsi kimi qiymətləndirilmiş, Naxçıvanın ilkin şəhərləri olan Naxçıvan, II Kültəpə, Şahtaxtı, Sumbatan Dizə haqqında məlumat verilmişdir. Orta Tunc dövründə sosial-iqtisadi inkişaf həmçinin qala tipli yaşayış yerlərinin salınması ilə nəticələnmişdir. Bu fəsildə strateji cəhətdən əlverişli mövqələrdə salınmış II Bəzəkli qalası, Göynük qalası, Qazançıqala, Qız qalası və digər bu kimi qalalardan, ərazidən aşkarlanmış qədim yazılı qaynaqlardan, etnoqrafik mənbələrdən və e.ə. VI-I minilliklərdə Naxçıvanda gedən etnik-mədəni proseslərdən bəhs olunur. Müəlliflər mədəniyyət abidələrini və maddi-mədəniyyət nümunələrini Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edərək, birmənalı şəkildə Naxçıvan ərazisinin Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağı olması, Naxçıvan tarixinin isə Azərbaycan tarixinin bir hissəsini təşkil etməsi fikrini elmi dəlillərlə bir daha möhkəmləndiriblər.

Kitabın II fəslı “Naxçıvan e.ə. IX – b.e. II əsrlərində” adlanır. Burada İkiçayarası və Şərqi Anadoluda formalaşan, Ön Asiyanın qüdrətli quldar dövlətlərindən olan Assuriya və Urartuların öz ərazilərini genişləndirmək məqsədilə Naxçıvana basqılarından, ərazidə məskunlaşan, Oğlanqala, Qarasu qalası, Qız qalası, Külüs qalası, Sədərəkqala, Qazançı qalası, Çalxan kimi şəhər- qalaların tikilməsi, yadellilərə qarşı mübarizə aparan yerli türk tayfalarının mədəniyyət tarixindən bəhs olunur. Bu qalaların hər biri güclü müdafiə istehkamlarına malik olmuşlar.

Naxçıvan tarixi kitabı bu dövrə aid maraqlı faktlarla zəngindir. Onlardan biri e.ə. 820 və e.ə. 810-cu illərdə Urartulu İşpuini və Menuanın işğalçılıq yürüşləri əks olunmuş Culfa rayonunun Xoşkeşin kəndi yaxınlığındakı İlandağ kitabəsidir. Cənubi Qafqazın siklop tikintiləri sırasına daxil olan, Şərur rayonu ərazisində yerləşən Oğlanqalada aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu qalanın ətrafında yaranan kiçik şəhər-dövlət müəyyən mərhələdə Urartulara qarşı mübarizə aparmışdır. Ərazidə Dəmir dövrünə aid Xaraba-Gilan, Muncuqlutəpə nekropolu, Yurdçu sərdabəsi, Fərhad evi kimi onlarla abidə tədqiq edilmişdir. E.ə. IV əsrin sonlarından Naxçıvan Atropatenanın ərazisinə daxil olmuş, e.ə. I və eramızın ilk əsrlərində Roma və Parfiyalıların döyüş meydanına çevrilmiş, Massagetlərin yürüşlərindən dağıntılara məruz qalmışdır. Kitabda göstərilən mənbələr və zəngin arxeoloji material söyləmələri təsdiq edir. Bu fəslin sonunda dövrün mədəniyyətindən, sosial-iqtisadi münasibətlərdən, dini inamlardan söhbət açılır.

Kitabın üçüncü fəslı “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixi” adlanır. Bu fəsil iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə e.ə. VI – b.e. I minilliklərində Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibindən, ikincidə isə “Naxçıvan” sözünün mənşəyindən bəhs olunur. Ümumi çətinliklərə baxmayaraq, tarix elmimizdə işlənmiş və bir sıra elmi əsərlərdə öz əksini tapmış Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsi “Naxçıvan tarixi” kitabında daha ətraflı, faktlara dayanıqlı şəkildə və mənbələrə istinad edilməklə yazılmış, prototürk tayfalarının Naxçər ölkəsində olmaları qədim mənbələrə əsaslanaraq göstərilmişdir. Fəsildə As, Naxçər, türükkü, kuti, lullubi, kas, subər, su (şu), tal, koman, tur, pal (pala), tus, doray kimi boylar və tayfalar, onların yayıldığı ərazilər, Azərbaycan xalqının formalaşmasında oynadıqları rol nəzərdən keçirilir. Digər türk tayfaları – Oğuzlar, Skif-Sak, Massaget, kimmerlər, şiraklar, qırçaq, hun və başqaları haqqında da dolğun məlumatlar verilir.

Bu fəslin ikinci bölməsində “Naxçıvan” sözünün meydana çıxması və mənşəyi haqqında

olan bütün versiyalar araşdırılır, onun Nuh adı ilə əlaqəli olması tutarlı faktlarla əsaslandırılır.

“Naxçıvan erkən orta əsrlər dövründə” adlanan IV fəsil III-IX əsrləri əhatə edir və on başlıqla tamamlanır. Burada feodal münasibətlərinin yaranması və inkişafı, yeni türkdilli tayfaların bu ərazidə məskunlaşması, Sünik (Sisakan) hakimliyi, Naxçıvanın Sasanilər dövlətinin tərkibində olması, İslamaqədərki dövrdə Naxçıvan və çevrəsində etnik-mədəni proseslərin inkişafı, ərəblərin Naxçıvanı tutması, İslam dininin qəbul olunması, Xilafət dövründə idarəçilik sistemi, şəhərlərin, sənətkarlığın və ticarətin təkamülü, həmçinin dövrün epigrafik abidələri və digər məsələlərdən geniş söhbət açılır, onların elmi mahiyyətinə aydınlıq gətirilməklə bütöv Azərbaycan anlamında təhlillər aparılır.

Əsasən torpaq mülkiyyəti üzərində formalaşan feodal münasibətlərinin inkişafında Naxçıvanın kəskin kontinental iqlimi maneçilik törədirdi. Burada süni suvarmaya ehtiyac çox idi. Dağ çaylarından çəkilmiş o dövrə aid kanalların qalıqları indi də qalmaqdadır. Naxçıvanda hun türkləri, bolqar, bəkdüz, xəzər, kəngərli, sabir, peçenək və subarlar ilə bağlı toponimlər adı çəkilən tayfaların eramızın ilk əsrlərindən bu ərazidə məskunlaşdıqlarını təsdiq edir. Sasani-Bizans, Ərəb-Xəzər müharibələrinin poliqonuna çevrilən Naxçıvan bu savaşlardan layiqincə çıxmış və öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Naxçıvan şəhəri sasanilərin Cənubi Qafqazda əsas dayaq məntəqələrindən biri idi. Şəhərin ərəblər tərəfindən işğal olunması 652-653-cü illərdə başa çatır. Naxçıvan ərazisi xilafətin əsas hərbi və inzibati mərkəzlərindən birinə çevrilir. Babəkin adı ilə bağlı toponimlərin bolluğu, söz yox ki, Xürrəmilərin əsas dayaq məntəqələrindən birinin burada olmasını göstərir. Kitabda Naxçıvanın Böyük İpək yolunda tranzit keçid yeri olması da ön plana çəkilmişdir.

Kitabın V fəslı “Naxçıvan X-XIII əsrin birinci rübündə” adlanır. Bu fəsildə, ərəb imperiyasının zəiflədiyi dövrdə Naxçıvanın Azərbaycan ərazisində yaranan Sacilər (879-941), Salarilər (941-981/3), Şəddadilər (971-1075), Naxçıvanşahlıq (X əsrin 80-ci illəri – 1064) kimi yarımmüstəqil feodal dövlətlərinin, XI əsrin ortalarında isə Səlcuq türklərinin qurduğu imperiyanın tərkibinə daxil olmasından, Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaranmasından (1136-1225), Naxçıvanın Eldənizlərin doğma şəhərinə çevrilməsi, dövrün iqtisadi həyatı, sənətkarlığı, torpaq-mülkiyyət formaları, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, memarlığı və incəsənətdən bəhs edilir. Səlcuqların Azərbaycan canişininin Naxçıvanda qərar tutması şəhərin yüksək strateji mövqeyindən xəbər verir.

Xüsusən, 1146-1175-ci illərdə Naxçıvanın Atabəylər dövlətinin paytaxtı olduğu zamanlar şəhərin böyüyərək inkişaf etməsi, onun Yaxın Şərqi mədəniyyət və elm mərkəzlərindən birinə çevrilməsi, burada nadir memarlığı ilə seçilən abidələrin inşa olunması, Əcəminin rəhbərliyi altında Naxçıvan memarlıq məktəbinin yaranması, Bakı, Dərbənd, Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Marağa, Ərdəbil və Azərbaycanın digər şəhərləri arasında ticarət və mədəni əlaqələrin genişlənməsi kimi məsələlər ön plana çəkilir. İntibah mədəniyyəti olan yerdə birtərəfli inkişafdan danışmaq olmaz. Belə ki, əgər o dövrdə gözəl memarlar, elm, təhsil, ədəbiyyat, incəsənət xadimləri yetişirdisə, mütləq digər aparıcı sahələr də yüksələn xətlə inkişaf edirdi.

“Naxçıvan XIII-XV əsrlərdə” adlanan altıncı fəsil təxminən üç yüz illik dövrü əhatə edir. On bir başlıqdan ibarət olan bu fəsildə monqolların Azərbaycana – Naxçıvana birinci və ikinci yürüşündən, Xarəzmşah Cəlaləddinin işğalından, Hülakülər dövründə Naxçıvanda gedən ictimai-siyasi proseslərdən, Çobanilərlə Cəlairilərin hakimiyyət uğrunda mübarizələrindən, Toxtamışın və Əmir Teymurun hücumlarından, Əlincə qalasının mərdliklə müdafiəsindən, Naxçıvanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olmasından, dövrün ictimai-iqtisadi həyatından, Naxçıvanda sufiliklə bağlı mərkəzlərdən – xanəqahlar və zaviyələrdən,

hürufilik təlimi, onun mahiyyəti və oynadığı roldan, bölgənin sosial-mədəni həyatından, maarif, elm, ədəbiyyat, memarlıq, incəsənət kimi sahələrin inkişafından, epiqrafik abidələrdən və s. söhbət açılır.

Xüsusən, monqol işğalları zamanı Naxçıvan şəhərinin dağıdılması, əhalinin əksəriyyətinin yaşayış yerlərini tərk etmələri kitabda xüsusi vurğulanır. O da qeyd olunur ki, 1258-ci ildə Naxçıvan Hülakülər dövlətinin tərkibinə daxil edildikdən sonra, Qazan xanın dövründə qismən bərpa edilir. Bu dövrdə dövlətin ərazisi vilayət və tümənlərə bölünürdü ki, Naxçıvan ərazisi Azərbaycan əyalətinin tərkibində olmuş 9 tüməndən biri idi.

Kitabın VII – sonuncu fəslə “Naxçıvan Səfəvilər dövründə” adlanır. Dörd başlıqdan ibarət bu fəsildə 1501-ci ildən başlayaraq XVIII əsrin 40-cı illərinədək olan dövr ərzində Naxçıvanda baş verən hadisələrin geniş və elmi şərhə verilmişdir. Xüsusən, Osmanlı-Səfəvi müharibələrindən xeyli zərər çəkən, bir çox hallarda döyüş meydanına çevrilən Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın digər mərkəzi şəhərləri kimi əldən-ələ keçərək dağıdılmış, təsərrüfatı və əkin sahələri məhv edilmiş, əhalisi digər regionlara köçürülmüşdür. Bu dövrdə Naxçıvan sancığı üzrə 393 yaşayış məskənindən 269-nun əhalisi öz doğma yurdlarını tərk etmişdi. 1588-1603 və 1724-1735-ci illərdə Naxçıvan Osmanlı dövlətinin tərkibində olmuşdu. 1736-cı ildə Nadir şah Əfşar Naxçıvanı da daxil etməklə Azərbaycan torpaqlarını osmanlılardan azad edir. Sənətkarlıq, ticarət, şəhərlər, mədəniyyət, elm, incəsənət, memarlıq kimi sahələrdə sönüklük nəzərə çarpsa da, dinclik, sülh zamanlarında onlar yenidən canlanmışdır.

İkinci cild XVIII əsrin ortalarından başlayaraq XX əsrin 30-cu illərinin sonunadək olan böyük bir tarixi dövrü əhatə edir. Giriş, beş fəsil, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və illüstrativ materiallardan ibarət olan bu cildə Naxçıvan tarixinin bu dövrü haqqında bütöv təsəvvür əldə etmək mümkündür. Burada Naxçıvan xanlığının yaranması və fəaliyyəti, Naxçıvanın Rusiya tərəfindən işğal, XIX və XX əsrlərdə Naxçıvanın sosial-iqtisadi vəziyyəti, XX əsrin 30-cu illərində baş verən hadisələr haqqında mənbə və ədəbiyyat materialları ümumiləşdirilmişdir.

Naxçıvan xanlığının Səfəvilər imperiyasının süqutu dövründə, Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində, 1747-ci ildə, Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xanın özünü xan elan etməsi ilə yaranmışdır. Xanlığın ərazisi Zəngəzur dağlarından Araz çayı vadisinə qədər olan böyük bir ərazini əhatə edirdi. Naxçıvan xanlığının tarixinə dair müəyyən əsərlər yazılsa da xanlığın tarixinə aid olan arxiv materialları yetərinə araşdırılmamışdır. Çoxcildliyin ikinci cildinin ikinci fəslində müxtəlif arxiv materiallarından istifadə olunmaqla Naxçıvan xanlığının tarixi haqqında müfəssəl məlumat verilmiş, xanlığın tarixi ilə bağlı bir sıra qaranlıq səhifələrə işıq salınmışdır. Mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətdə öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Naxçıvan xanlığı 1797-ci ilədək müstəqil olmuş, sonra isə İrandan asılı vəziyyətə düşmüşdür. Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra həmin dövlətdən asılı olmuş və formal olaraq 1840-cı ilədək mövcud olmuşdur. İran, Osmanlı dövləti, Rusiya və Qərbi Avropa dövlətlərinin Qafqaz uğrunda mübarizə apardığı dövrdə Naxçıvan xanlarının, xüsusilə I Kalbalı xanın müstəqillik uğrunda mübarizəsi əsil qəhrəmanlıq nümunəsi idi. Kitabın birinci fəslində xanlığın dövlət quruluşu, atributları və idarə sistemi ilə bağlı ətraflı məlumat verilmişdir. Əhalisi başlıca olaraq kəngərli tayfalarından ibarət olan Naxçıvan xanlığının sosial-iqtisadi həyatı, şəhərləri, memarlığı, epiqrafik abidələri haqqında əsaslı məlumatlar da burada əks olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya və İranın Qafqaz uğrunda mübarizəsi Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrinin baş verməsinə, Azərbaycanın

parçalanmasına və Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalına səbəb oldu. Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı mənbələr əsasında təhlil edilmişdir. Rus işğalının Naxçıvan xanlığı üçün mənfi nəticələrindən biri ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi oldu. Mənbələrin araşdırılması göstərir ki, 1828-1829-cu illərdə Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilərin 37 faizi məhz Naxçıvanda yerləşdirilmişdi ki, bu da gələcəkdə etnik zəmində ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdu. Rusiya işğalından sonra Naxçıvan xanlarına müəyyən üstünlüklər verilsə də inzibati-idarə sistemində yaradılan dəyişikliklər əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu. Buna görə də çar hakimiyyəti vəziyyəti sabitləşdirmək üçün müəyyən islahatlar keçirməyə məcbur oldu. 1840-cı il 10 aprel qanununun qüvvəyə minməsi ilə Ehsan xan və Şeyxəli bəy öz vəzifəsindən kənarlaşdırıldı, Naxçıvan Gürcü-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil edildi. 1849-cu ildə Naxçıvan yeni yaradılan İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Ümumiyyətlə, Rusiya işğalından sonra yeni idarə üsulu yaradılarkən Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvanın tarixi torpaqları parçalanaraq digər quberniya və qəzaların tərkibinə salınmışdı ki, bu da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü kobud şəkildə pozmuşdu.

Araşdırmalar göstərir ki, ilhaqdan sonrakı dövrdə Naxçıvanda vəziyyət ağır olaraq qalırdı. Bu məsələlər kitabın 111 fəslində araşdırılaraq ümumiləşdirilmişdir. İşğaldan sonra Naxçıvanın əhalisi köçürmələr hesabına xeyli artmışdı ki, bu Naxçıvanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin sosial vəziyyətim xeyli pisləşdirmişdi. Müstəmləkə zülmünün get-gedə ağırlaşması isə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Elə buna görə də XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq feodal-müstəmləkə zülmünə qarşı etirazlara və çıxışlara səbəb olmuşdu. Belə etirazların bir forması da çar hökumətinə ünvanlanmış ərizələr idi. Ərizələrdə və çar məmurlarının hökumətə verdiyi yazılı məlumatlarda Naxçıvanda yaşayan kəndlilərin dözülməz vəziyyəti öz əksini tapmışdır. Hətta vəziyyət o yerə çatmışdı ki, kəndlilər aclıqdan məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı. 1880-ci ildə Cəhri kəndindən göndərilmiş teleqramda təcili yardım göstərilməzsə əhalinin məhv olacağı göstərilirdi. Feodal-müstəmləkə zülmünə qarşı qrup halında üsyanlar baş verən üsyanlar çar hökumətini bəzən çətin vəziyyətə salırdı. XIX əsrin 70-90-cı illərində Əli Cəfər İbrahim oğlu, qaçaq Nəbi və qaçaq Məhəmməd Hüseynin başçılığı ilə üsyanlar olmuşdu.

Çar hökuməti əhalinin istismarını qaydaya salmaq üçün onları az da olsa maarifləndirmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu isə müəyyən qədər maarifin və mədəniyyətin inkişafına kömək etmişdi. Naxçıvanda ilk qəza məktəbi 1837-ci ildə açılmış və bu məktəbə 20-ə qədər uşaq cəlb olunmuşdu. 60-cı illərin islahatlarından sonra Naxçıvanda təhsilin inkişafı ilə dövrünün görkəmli pedaqoqları məşğul olmağa başlamışdı. K.A.Nikitin, Əliməmməd Xəlilov, Mirzə Sadıq Qulubəyov, M.T.Sidqi və digərləri də onların arasında idi. M.T.Sidqinin açdığı “Əxtər” məktəbi qısa müddət ərzində böyük şöhrət qazanmışdı. Onun yaratdığı dərsliklərdən Azərbaycanın məşhur ziyalıları da istifadə etmişdi.

XIX əsrin 70-80-ci illərində Avropa, Rusiya və Qafqazda təhsil alan azərbaycanlı ziyalılar elmi fikrin inkişafında müəyyən canlanma yaratmışdı. Məhəmmədəğa Şahtaxılı, Fərəculla Şeyxov, Cəlil Şəfiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbülqasım Sultanov belə ziyalılarımızdan idi. Elmin və təhsilin inkişafı öz növbəsində ədəbiyyatın da inkişafına təkan vermiş, ədəbi məclislər yaranmışdı. “Əncüməni-Şüəra” və “Məclisi-üns” belə ədəbi məclislərdən idi.

1883-cü ildə Naxçıvanda teatrın əsası qoyulmuş, incəsənətin, dekorativ- tətbiqi sənətlərin inkişafında xeyli irəliləyiş olmuşdu. Bu dövrə aid epiqrafik abidələrin tədqiqi Naxçıvanın bir sıra görkəmli ictimai xadimlərinin adını ortaya çıxarmağa imkan vermişdir.

Kitabın dördüncü fəslində Naxçıvanın XX əsrin əvvəllərindəki tarixi araşdırılaraq bu dövrdəki sosial-siyasi vəziyyət, ermənilərin Naxçıvan əhalisinə qarşı törətdiyi soyqırımlar, Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaranması və Naxçıvan tarixinin digər məsələləri geniş yer almışdır. Birinci rus inqilabı zamanı əhalini inqilabdan yayındırmaq üçün milli qırğınlara rəvac verən çar hökumətinin siyasəti Azərbaycan əhalisi, xüsusilə Naxçıvan üçün fəlakətli nəticələri oldu, minlərlə soydaşımız yurd-yuvasından didərgin düşdü və erməni quldurları tərəfindən öldürüldü. Həmin dövrdə Naxçıvanda demokratik hərəkət, Naxçıvan Milli Komitəsinin silahlı erməni quldurlarına qarşı mübarizəsi, I Dünya Müharibəsi illərində Naxçıvanda baş verən hadisələr, Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaranması və onun Naxçıvan ərazisinin erməni daşnaklarının əlinə keçməsinə qarşı gördüyü tədbirlər geniş şəkildə araşdırılmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini elan etsə də yaranmış ziddiyyətli beynəlxalq şərait üzündən Naxçıvan çox çətin vəziyyətdə qalmışdı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çətinliklərə baxmayaraq Naxçıvanda vəziyyəti dəfələrlə müzakirə etmiş və Naxçıvana köməklik göstərmişdi. Bu zaman Naxçıvanda vəziyyəti idarə etmək və ona nəzarət etmək üçün Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyətin sabitləşməsində və erməni təcavüzünə qarşı mübarizədə Mirabbas Mirbağırzadə, Bəhram xan Naxçıvanski, Məhəmməd bəy Təkinski və Behbud ağa Şahtaxtinskiyə böyük rolu olmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda kəskin sosial-siyasi şəraitin olmasına baxmayaraq elm, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafında müəyyən nailiyyətlər qazanılmışdı. Bu dövrdə Naxçıvan Azərbaycan xalqına Məhəmmədəğa Şahtaxtılı kimi publisist, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi kimi yazıçılar, Məhəmməd Tağı Sidqi kimi görkəmli maarifçi, Bəhrüz Kəngərli kimi realist rəssam vermişdi.

Çoxcildliyin ikinci cildinin beşinci fəslində Naxçıvanın 20-30-cu illərdəki tarixi araşdırılmış, bu dövrdə Naxçıvanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və onun doğurduğu nəticələr tədqiq edilmişdir. Bu dövrdə Naxçıvanın əldə etdiyi ən böyük nailiyyət muxtariyyət statusunun qazanılması idi. Bu fəsildə Naxçıvanın XX əsrin 20-30-cu illərdəki tarixi obyektiv şəkildə araşdırılmış, hadisələr milli konsepsiya baxımından dəyərləndirilmişdir. Bu dövrdə həyata keçirilən birtərəfli sənayeləşmə, kollektivləşmə və siyasi repressiyalar Naxçıvandan da yan keçməmişdir. Naxçıvanın bir çox görkəmli ictimai və siyasi xadimləri, o cümlədən general Cəmşid Naxçıvanski, general Qanbay Vəzirov, şair Əli Səbri Qasimov, səhnə ustası Kazım Kazımzadə repressiyanın qurbanları olmuşlar.

Fəslin sonunda 20-30-cu illərdə Naxçıvanda mədəni quruculuq, elm, təhsil və mədəniyyətin əldə etdiyi nailiyyətlər göstərilmişdir.

Kitabın üçüncü cildi Naxçıvanın II Dünya Müharibəsindəki iştirakına və müharibədən sonrakı tarixinə həsr olunmuşdur. Naxçıvanın II Dünya Müharibəsində iştirakı məsələsinə müxtəlif monoqrafiya və məqalələrdə toxunulsa da “Naxçıvan tarixi”nin III cildində bu məsələ ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, azərbaycanlılardan təşkil olunmuş 77-ci, 223-cü, 271-ci, 402-ci, 416-cı diviziyaların tərkibində naxçıvanlı əsgərlər də igidliklə vuruşurdular. Naxçıvanlılar müharibənin ilk günlərindən xalq qoşunu sıralarına yazılmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikasından olan kişilər və qadınlar müharibəyə getmək üçün ərizə vermişdi. Müharibəyə getmək istəyənlər arasında 3208 qadının olması xalqımızın qəhrəmanlığını və qorxmazlığını göstərən əsas faktlardan biridir. Müharibənin ilk günlərindən başlayaraq müəllimlər, həkimlər və orta tibb işçiləri də Vətənin çağırışına cavab

olaraq ön cəbhəyə gedən ordu sıralarına daxil olmuşdu. Araşdırmalar göstərir ki, müharibə illərində 29500 nəfər naxçıvanlı səfərbərliyə alınmış və onların 15500 nəfəri cəbhələrdə rəşadətlə döyüşərək həlak olmuşdu. Naxçıvanın oğul və qızlarının bir çoxu Qafqazın ətəklərindən Berlinədək şanlı döyüş yolu keçmiş, qəhrəmanlıqla vuruşmuşdu. Onlardan Qəzənfər Əkbərov, Abbas Quliyev, Nəcəfqulu Rəfiyev, Akim Abbasov, Rəhim Rəhimov və başqaları öz qəhrəmanlıqları ilə ölkəmizdən uzaqlarda məşhurlaşmışdı. Naxçıvanlı döyüşçülər müxtəlif döyüş cəbhələrində, eləcə də Ukrayna, Belarusiya və Şərqi Avropa ölkələrinin faşizmdən azad edilməsi uğrunda vuruşmuşdu. Naxçıvanlı döyüşçülər həmçinin partizan hərəkətində və anti-faşist müqavimət hərəkətində fəal iştirak edirdilər. İtaliya və Yuqoslaviyada vuruşan partizan dəstəsinin komandiri Əli Babayev, Buhenvald qəhrəmanı Əkbər Ağayev, İtaliya partizan hərəkətinin fəal üzvü Cəlil Rəfiyev belələrindən idi. Həmyerlilərimizin üç nəfəri müharibədəki rəşadətinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görülmüşdü.

Naxçıvanlılar ön cəbhədə olduğu kimi, arxa cəbhədə də əmək şücaəti göstərərək cəbhənin döyüş sursatı, ərzaq və geyimlə təmin olunmasında mühüm rol oynamışdı. Naxçıvanlılar həmçinin faşist işğalından azad olunmuş rayonların bərpa edilməsinə pul və ərzaqla köməklik edirdilər.

Müharibə illərinin çətinliklərinə baxmayaraq təhsil, elm, mədəniyyət və mətbuat sahəsində müəyyən irəliləyişlər olmuşdu. Bu dövrün bədii əsərlərində həmvətənlərimizin döyüşlərdəki qəhrəmanlığı vəsf edilirdi. Bu baxımdan İslam Səfərlı, Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Razi, Məmmədli Tarverdiyev və digərlərini yaradıcılığı xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Üçüncü cildin ikinci fəslı II Dünya Müharibəsindən sonrakı bərpa və inkişaf illərinə həsr olunmuşdur. 1946-1950-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də xalq təsərrüfatının inkişafı üçün 24,5 milyon manat əsaslı vəsait müəyyən edilmişdi. 1946-1950-ci illərdə Naxçıvanda əkin sahələri genişləndirilmiş, kənd təsərrüfatının texniki bazası mökəmləndirilmişdi. Beşillik plana əsasən Ordubad ipək və konserv zavodlarında, Culfa dağ metal kombinatında istehsal xeyli genişləndirildi. Əsaslı tikinti sahəsində xeyli yeni binaların tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Yeni sənaye sahələrinin yaradılması da nəzərdə tutulmuşdu. Nəticədə kənd təsərrüfatı, tikinti və sənaye sahəsində xeyli irəliləyiş olmuşdu.

Bu fəsildə “Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiyası (1948-1953-cü illər) və Naxçıvan” yarım-fəslı xüsusilə diqqəti çəkir. Tədqiqatçılar faktiki arxiv materialları əsasında mənfur erməni millətçilərinin “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədi ilə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən və Naxçıvandan köçürülməsi kimi mənfur niyyətlərini açıb göstərmişlər. O, dövrdə mərkəz tərəfindən qadağa qoyulmasına baxmayaraq Ermənistan SSR-dən köçürülənlərin bir qismi də Naxçıvanda yerləşdirilmişdi. 1950-1960-cı illərdə Naxçıvanın sosial və iqtisadi inkişafı artmış, əhalinin pul gəlirləri çoxalmışdı. Yeni su kanallarının və su anbarlarının tikilib istifadəyə verilməsi kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafına şərait yaratmışdı. Sənaye sahəsində dağ-mədən sənayesinin inkişafına diqqət artırılmışdı ki, bu da imperiyanın strateji məqsədləri ilə bağlı idi. Bu dövrdə əhalinin mənzil şəraitinin, səhiyyənin, elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafı üçün də müəyyən işlər görülmüşdü.

Üçüncü cildin üçüncü fəslı Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycan xalqının tarixində dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycan xalqının uzun illərdən bəri yığılıb qalmış problemlərinin həll olunması üçün şərait yaratdı. O, qısa müddət ərzində idarəçilik sistemini xeyli möhkəmləndirdi, Azərbaycanda cinayətkarlığa qarşı mübarizə gücləndirildi, normal mənəvi-siyasi şərait yarandı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə respublika sənayesi sürətli yüksəliş dövrünə qədəm qoydu. 1971-1975-ci illərdə sənaye

istehsalı həcmnin 50% artması bunun ən yaxşı göstəricisi idi. 70-ci illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yeni qazma qurğularının yaradılmasına sərmayə qoyulmuş, bu isə neft sənayesində irəliləyişə səbəb olmuşdu. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan neft maşın-qayırmasına görə ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda elan etdiyi ictimai-siyasi xətt Naxçıvan MSSR-in sosial-iqtisadi inkişafına öz təsirini göstərdi. 1970-1980-ci illərdə ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvana səfərləri, Naxçıvanın sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi, yerində verilən göstərişlər Naxçıvanın inkişafına müsbət təsir etmişdi. Ulu öndərin təşəbbüsü ilə görülən tədbirlər nəticəsində Naxçıvanın iqtisadi həyatında inkişaf meyilləri özünü göstərməyə başladı. 70-80-ci illərdə sənaye Naxçıvan iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf edən sahəsinə çevrildi. Araz Su Elektrik Stansiyası, Naxçıvan Alüminium qablar zavodu, Ordubad barama açma fabriki, Ordubad Konserv zavodu, Badamlı Mineral Sular Zavodu, Sirab Mineral Sular zavodu bu dövrün mühüm müəssisələrindən idi. Şahtaxtı Travertin Bloklar Karxanası SSRİ kimi böyük ölkənin tikinti daşı ilə təmin edilməsində mühüm yer tuturdu.

70-80-ci illərdə əhalinin məişət xidməti xeyli yaxşılaşdırılmış, ticarət, kooperasiya, xalq istehlakı mallarının istehsalı, səhiyyə, təhsil və elmin inkişafı sahəsində xeyli irəliləyiş olmuş, Muxtar Respublikanın əhalisi artmış, əhalinin məşğulluq səviyyəsi yüksəlmişdi.

Dördüncü fəsildə 1988-1990-cı illərdə Naxçıvanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatı araşdırılmışdır. Bu fəsildə 80-ci illərin ortalarından başlayaraq Sovet ölkəsində güclənən sosial-iqtisadi böhran xarakterizə edilmişdir. O dövrdə Sovet dövlətinə ermənipərəst M.S.Qorbaçovun qərəzli siyasəti Azərbaycanın vəziyyətini daha da ağırlaşdırmış, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanda böhranlı vəziyyət son həddə çatmışdı. SSRİ rəhbərliyinin havadarlığından ruhlanan erməni millətçiləri ərazi iddialarını həyata keçirmək üçün silaha əl atdılar. 1988-1991-ci illərdə Ermənistanla yaşayan azərbaycanlılar deportasiyaya məruz qaldı. Onların bir qismi də Naxçıvana pənah gətirmişdi. Onların yerləşdirilməsi üçün xüsusi komissiyalar yaradılmışdı. Azərbaycanlı əhalinin dədə-baba torpaqlarından qovulması, ermənilərin əsassız iddiaları bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvanda da etiraz dalğası doğurmuşdu. Etirazların qarşısını almaq üçün Naxçıvan VPK silahlı qüvvələrdən belə istifadə etməkdən çəkinmirdi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması Azərbaycanla ümumi sərhədi olmayan Naxçıvanın blokada vəziyyətinə düşməsinə səbəb oldu. İqtisadi və ticari əlaqələrin kəsilməsi, müəssisələrin işləməməsi, əhalinin işsiz və müdafiəsiz vəziyyətə düşməsi Naxçıvanda vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. 1989-cu ilin sonunda tarixə "Sərhəd hərəkəti" adı ilə düşmüş hadisələr başlandı. Naxçıvanlılar mərkəzin ikiüzlü, haqsız və ermənipərəst siyasətinə etiraz olaraq Sovet birliyi ilə İran sərhədinə çəkilmiş dirəkləri və tikanlı məftilləri söküb atdılar. Azərbaycanda 1988-ci ildən başlayan milli-azadlıq hərəkətinin nəticəsi kimi ortaya çıxan "Sərhəd hərəkəti" Azərbaycan xalqının tarixində mühüm yer tutdu. Sərhədlərin dağıdıldığı 31 Dekabr ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi günü kimi qeyd edilməyə başladı.

1989-cu ildən Naxçıvanın Ermənistanla sərhəd olan kəndləri erməni yaraqlıları tərəfindən güclü atəşə tutulmağa başladı. Naxçıvanın Sədərək, Şada, Buzqov, Günnüt, Şahbulaq və digər kəndlərinə qarşı silahlı hücumlar artdı. Düşmən 1990-cı ilin yanvarında Sədərəyə hücumu gücləndirsə də, Naxçıvanın mərd oğulları bu hücumun qarşısını aldı. 1990-cı ilin əvvəlində Naxçıvanda vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. 18-19 yanvar 1990-cı ildə Kərki kəndi sovet ordusunun köməyi ilə ermənilər tərəfindən işğal olundu. Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün pozulması, Naxçıvana qarşı erməni təcavüzünün artması Naxçıvan əhalisinin haqlı narazılı-

ğına səbəb olurdu. 1990-cı il yanvarın 19-da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sessiyası Naxçıvan MSSR-in SSRİ-nin tərkibindən çıxması məsələsini müzakirə etdi və buna uyğun qərar qəbul etdi.

İstər Azərbaycanda, istərsə də Naxçıvanda baş verən hadisələr Azərbaycan rəhbərliyinin zəif fəaliyyəti ilə bağlı idi. Azərbaycan xalqının yenilməz oğlu Heydər Əliyevin 1990-cı ilin iyulunda Naxçıvana gəlməsi xalq tərəfindən ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Heydər Əliyev 1990-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin deputatı seçildi. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin 17 noyabr 1990-cı ildə keçirilən sessiyasına deputatların xahişi ilə Heydər Əliyev rəhbərlik edirdi. Həmin sessiya Naxçıvanın və ümumiyyətlə Azərbaycanın tarixi üçün mühüm əhəmiyyəti olan qərarlar qəbul etdi. Sessiyanın qərarı ilə Naxçıvan MSSR Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırıldı, Naxçıvan MR Ali Soveti Ali Məclis adlandırıldı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Naxçıvan Respublikasının Ali Məclisi Bakıda baş verən 20 yanvar hadisələrini müzakirə edərək həmin hadisələrə siyasi qiymət verdi və pislədi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin qərarlarından narazı qalan Azərbaycan hökuməti Naxçıvanı cəzalandırmaq istəsə də bu baş tutmadı. Heydər Əliyevin Naxçıvan MR-də hakimiyyətə gəlməsi demokratik dəyişikliklərin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə imkan verdi.

Üçüncü cildin beşinci fəslində Naxçıvanın müstəqillik illərindəki (1991-1993) tarixi araşdırılmışdır. Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1991-ci ilin sentyabrın 3-də keçirilən sessiyasında Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçildi. Bu həm Azərbaycanın, həm Naxçıvanın tarixində əlamətdar hadisə idi. Heydər Əliyev Naxçıvanda hakimiyyətə keçdikdən sonra Naxçıvanın düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxarılması yolunda məqsədyönlü işlər görülməyə başlandı. Kənd təsərrüfatı sahəsində kolxoz və sovxozlar ləğv edilərək onların əsasında şəxsi təsərrüfatlar yaradıldı. Kolxoz və sovxozların mal-qarası kənd sakinlərinə satıldı. İqtisadi islahatlar qısa müddətdə öz səmərəsini verdi, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı artdı. Heydər Əliyev Naxçıvanda hakimiyyətə keçdikdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının erməni təcavüzündən müdafiəsi üçün tədbirlər görülməyə başladı. O, dəfələrlə Ermənistan rəhbərliyi ilə Naxçıvanın sərhədindəki vəziyyəti müzakirə etsə də, Ermənistan rəhbərliyi xəyanət yolu tutaraq öz vədlərinə əməl etməkdən imtina etdi. Erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətinə, Türkiyə hökumətinə müraciət etdi. Heydər Əliyevin müraciətlərindən sonra bir çox ölkələrin, o cümlədən Rusiyanın mətbuat işçiləri Naxçıvana gələrək buradakı vəziyyət haqqında məlumat verdilər. Bu Azərbaycana qarşı informasiya blokadasının yarılması yolunda mühüm addım oldu. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işlədiyi 1991-1993-cü illərdə yeritdiyi uzaqgörən və müdrik siyasət Naxçıvanı erməni təcavüzündən xilas etdi.

Heydər Əliyevin Naxçıvanda olduğu müddət ərzində Naxçıvandakı rus qoşunlarının statusu ilə bağlı qanunvericilik aktları hazırlandı, Sədərək və Ordubad sərhəd məntəqələrinin Ermənistan sərhəd dəstəsinə tabe edilməsinin qarşısı alındı və rus qoşunları tədricən Naxçıvan Muxtar Respublikasından çıxarıldı. Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Türkiyə və İranla iqtisadi-mədəni əlaqələr yaradıldı. 1992-ci il mayın 28-də Sədərək-Dilucu körpüsünün açılması Türkiyə ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri daha da genişləndirdi. Heydər Əliyev Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ-la əlaqələr yaratmış, BMT, NATO, Avropa Birliyi, ATƏM (indi ATƏT) kimi beynəlxalq qurumların diqqətini Naxçıvanda yaranmış vəziyyətə cəlb edə bilmişdi. Bu tədbirlər sayəsində Naxçıvanın iqtisadi blokadası aradan qaldırıldı, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti xeyli yaxşılaşdı. Heydər Əliyevin Naxçıvanda yeritdiyi müs-

təqil və uğurlu siyasət Azərbaycanın o dövrlük rəhbərliyini təmin etmədiyi üçün 1992-ci il oktyabrın 24-də Naxçıvanda xalq cəbhəsinə məxsus silahlı dəstələr vasitəsi ilə dövlət çevrilişinə cəhd edilsə də bu baş tutmadı. Dövlət çevrilişi baş tutmadıqda Naxçıvanın muxtariyyət statusunun ləğv edilməsinə cəhd edildi. Azərbaycan Respublikasının dövlət katibi 1992-ci il noyabrın 2-də Bakı Dövlət Universitetindəki çıxışında Naxçıvanın muxtariyyət statusuna qarşı çıxmışdı. Lakin ulu öndər Heydər Əliyevin diplomatik uzaqgörənliyi sayəsində Naxçıvanın muxtariyyət statusu qorunub saxlandı. Bu ağır günlərdə Azərbaycanın bütün ziyalılarının nəzəri Heydər Əliyevə çevrilmişdi. Onlar 1992-ci il oktyabrın 16-da “Səs” qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə müraciət etdilər. Müraciətdə Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması arzusu öz əksini tapmışdı. Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda keçirildi. Ulu öndər bu partiyanın liderinə çevrildi və 1993-cü il avqustun 15-də Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəldi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə Milli Qurtuluş günü kimi daxil oldu.

Kitabın VI fəslində Naxçıvanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi dövründəki tarixi (1993-2015) öz əksini tapmışdır. Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra muxtar respublikada ictimai-siyasi vəziyyət sabit qalsa da, idarəçilik sahəsində müəyyən boşluqlar yaranmışdı. 1995-ci ildə Azərbaycan və Naxçıvan parlamentlərinə ilk demokratik seçkilər keçirildi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1995-ci il dekabrın 16-da keçirilən sessiyasında Vasif Yusif oğlu Talıbov Ali Məclisin Sədri vəzifəsinə seçildi. Vasif Talıbovun Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçilməsi Naxçıvan əhalisi tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı. Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyi dövründə muxtar respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı, ordu quruculuğu üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışmışdı. Bu illər ərzində Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı Vasif Talıbovun məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafında, o cümlədən əhalinin məşğulluğunun artırılmasında, tibbi xidmətin yüksəldilməsində, kommunal xidmət sektorunda, sosial infrastrukturun inkişafında xeyli irəliləyişlər olmuş, əhalinin mənzil şəraiti və pul gəlirləri artmışdı. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramının Naxçıvanda uğurla həyata keçirilməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının simasını tamamilə dəyişmiş, Naxçıvan Azərbaycanın əsas sənaye regionlarından birinə çevrilmişdi. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvana hər səfərində burada görülən işlərdən razı qaldığını dəfələrlə bildirmişdir. Bu illər ərzində Naxçıvanın bütün yaşayış məntəqələri təbii qazla təmin edilmiş, Naxçıvan elektrik idxal edən ölkədən ixrac edən ölkəyə çevrildi. Naxçıvan Qaz-Turbin Elektrik Stansiyası, Biləv Su Elektrik Stansiyası, Arpaçay Su Elektrik Stansiyası və digər müəssisələr elektroenergetikanın inkişafında mühüm yer tuturdu. 2000-2005-ci illərdə muxtar respublikada 229 yeni təsərrüfat obyektinə fəaliyyətə başlamışdı ki, bu da sənaye məhsulu istehsalının üç dəfə artırılmasına zəmin yaratmışdı. Əgər 1996-cı ildə muxtar respublikada 56 sənaye müəssisəsi mövcud idisə, 2010-cu ildə bu müəssisələrin sayı 423-ə çatmışdı. 2003-cü illə müqayisədə 2013-cü ildə sənaye məhsulunun həcmi 49 dəfə artmışdı. Sənaye müəssisələri arasında Naxçıvan Avtomobil Zavodu, Metallurgiya Zavodu, Dizayn MMC, Gəmiqaya MMC, Alt Trikotaj ASC və digərlərinin fəaliyyəti xüsusilə genişlənmiş, bir çox müəssisələrdə yeni avadanlıqlar quraşdırılmış, yeni texnologiyaların tətbiqi genişlənmişdi. Kənd təsərrüfatına xidmət edən sənaye müəssisələri də yaradılmışdı.

Muxtar respublikanın xarici ölkələrlə siyasi-iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi elm və mədəniyyət sahəsində də əməkdaşlığın artmasına, həmçinin əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına zəmin yaratmışdı.

Kitabın VII fəslı müstəqillik illərində təhsil, elm və mədəniyyətin inkişafına həsr olunmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi xəttini uğurla davam etdirən Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vəlif Talıbovun mədəniyyətin inkişafına göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğı nəticəsində təhsilin, elmin, ədəbiyyat, incəsənət və mətbuatın inkişafında xeyli irəliləyişlər olmuşdu. 1990-cı ildən başlayaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumi təhsil sistemində müəyyən dəyişikliklər baş verdi, Naxçıvan Qızlar Liseyi (1992), Zeynəddin kəndində kənd təsərrüfatı təmayüllü məktəb-müəssisə kompleksi (1993), C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin Naxçıvan filialı (1998) fəaliyyətə başladı. Bu baxımdan ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan “Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı” mühüm əhəmiyyətə malik oldu. Muxtar respublikada təhsilin yenidən qurulması, məktəb-qədər təhsil müəssisələrinin və məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün xeyli işlər görüldü ki, bu da təhsilin müasir tələblərə cavab verməsi üçün imkan yaratdı. Elmin inkişafında Naxçıvan Dövlət Universitetinin və 2002-ci ildə ulu öndərin tövsiyəsi ilə təşkil edilən AMEA Naxçıvan Bölməsinin mühüm rolu olmuşdur. Naxçıvanın tarixi, arxeologiyası, ədəbiyyatı, bioresursları və texniki elmlər sahəsində yüzlərlə monoqrafiyalar hazırlanaraq nəşr edildi. Mübaligə etmədən demək olar ki, müstəqillik illəri Naxçıvan Muxtar Respublikasının siyasi-iqtisadi inkişafında olduğu kimi, mədəniyyətində də yüksək inkişaf diqqəti cəlb edir. Mədəniyyətin inkişafında C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, Naxçıvan Kukla Teatrı, Naxçıvan, Ordubad, Şərur Xalq Teatrları, Naxçıvan Rəssamlar Birliyi kimi incəsənət müəssisələrinin mühüm rolu olmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycanın elm, ədəbiyyat və incəsənətinə yeni töhfələr verən görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri yetişmişdi.

Ümumiyyətlə, “Naxçıvan tarixi” çoxcildliyini Azərbaycan tarixşünaslığına və Naxçıvanşünaslığa böyük töhfə hesab etmək olar. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra “Naxçıvan tarixi” çoxcildliyinin hazırlanması və nəşri tariximizin milli konsepsiya əsasında və obyektiv şəkildə tədqiq edilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Çoxcildlikdə ümumiləşdirilən faktiki materiallar Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca önəmlidir. AMEA Naxçıvan Bölməsi əməkdaşlarının, eləcə də muxtar respublika alimlərinin işləyib hazırladığı üç cildlik “Naxçıvan tarixi” kitabı Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm hadisədir və bu kitab Dövlət mükafatına layiqdir.